

Ο ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ ΩΣ ΛΑΟΓΡΑΦΟΣ *

Ἔργον τι εἶναι λαογραφικόν, ὅταν δὲν ὑπηρετῇ ἄλλον, πρακτικὸν ἢ βιοτικὸν σκοπὸν, ἀλλ' ἀποβλέπῃ ἀπλῶς εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ψυχικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ λαοῦ.

Ἄν λοιπὸν θελήσωμεν νὰ ἐρευνήσωμεν ποῖοι ἐκ τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων ἤσκησαν πράγματι λαογραφίαν, πρέπει νὰ κατέλθωμεν εἰς τὸν ΙΑ' αἰῶνα. Ἐκεῖ θὰ συναντήσωμεν τὸν πρῶτον λαογράφον τῶν μέσων χρόνων, τὸν πολυῖστορα καὶ πολυγραφώτατον Μιχαὴλ Ψελλόν, τὸν κύριον ἀντιπρόσωπον μιᾶς ὀλοκλήρου ἑκατονταετηρίδος τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ φιλολογίας.

Ὡς γνωστόν, ὁ Ψελλὸς παρέχει μεγάλην πληθὺν λαογραφικῶν εἰδήσεων, ἐγκατεσπαρμένων εἰς τὰ πολυπληθῆ ἔργα του ¹, ἔγραψεν ὅμως καὶ τινα συταγμάτια (*Ἐρμηνεῖται εἰς κοινολεξίας, ἐρμηνεῖται εἰς δημῶδεις δεισιδαιμονίας*), ἅτινα, ὡς τὰ ἐξακροτήριον ἤδη ὁ Ν. Γ. Πολίτης, εἶναι «ἔργα λαογραφικῆς ἐρεύνης» ². Ἐν αὐτοῖς ὁ Ψελλὸς ἀνερευνᾷ «τὴν τῶν πολλῶν γλώτταν» ³ καὶ σπουδάζει «τὰς μεθόδους καὶ τῶν φαύλων ἢ ἄλλως ἀποτροπαίων» ⁴, ἀντιδιαστέλλων οὕτω «τὸν δημῶδη λόγον» καὶ τὰ «δόγματα καὶ ἔθη καὶ νόμους καὶ ἔργα καὶ λόγους» τῶν πολλῶν ⁵ καὶ «ὅσα, ὡς λέγει, ἢ γυναικωνίτις νομοθετεῖ» ⁶ πρὸς τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν γνῶσιν τῶν «ὀλίγων καὶ εἰδότηων».

* Ἄνεκοινώθη εἰς τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ Θ' διεθνὲς βυζαντινολογικὸν συνέδριον τὴν 10 Ἀπριλίου 1953.

¹ Τὰς εἰδήσεις ταύτας τοῦ Ψελλοῦ συνέλεξε καὶ ἐχρησιμοποίησεν ἀφθόνης ὁ σεβαστὸς καθηγητὴς Φαίδων Κουκουλὲς εἰς τὸ μέγα περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν ἔργον του καὶ εἰς τοῦ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ Λαογραφικά.

² Ν. Γ. Πολίτου, Ἔρευναὶ περὶ τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους. Λαογραφία Γ' 605.

³ Κ. Σάθα, Μεσαιων. βιβλιοθήκη, τ. Ε' 541. Πρβλ. αὐτ. Ε' 532 «τὴν ἰδιώτιδα φωνήν».

⁴ Migne, PG, 122, 491 : «καὶ οὐχ ὡσπερ οἱ πολλοὶ περὶ τοῦτο μὲν ἐσπούδακα, ἐκεῖνο δὲ ἀπωσάμην, ἀλλὰ καὶ τῶν φαύλων ἢ ἄλλως ἀποτροπαίων ἐπιγνώνας τὰς μεθόδους ἐσπούδακα».

⁵ Migne, PG, 122, 821. Πρβλ. Michaelis Pselli Scripta minora ed. Ed. Kurtz - Fr. Drexl 2, 239 : κατὰ τὴν τῶν πολλῶν δόξαν, 2, 240 : τῆ τῶν πολλῶν δόξῃ ἐπόμενος.

⁶ Κ. Σάθα, Μεσαιων. βιβλιοθήκη, Ε' 28.

Πράγμα παράδοξον διὰ τὴν ἐποχὴν του, ὁ Ψελλὸς εἰς ἐπιστολὴν του πρὸς τὸν Χοιροσφάκτην ¹ ἀποκαλεῖ ἑαυτὸν «*ἐραστὴν τῆς ἀπλοϊκωτέρας καὶ ἀληθοῦς*» ἤτοι τῆς δημώδους γλώσσης, γράφων δὲ τῷ πατριάρχῃ Ἀντιοχείας ὁμολογεῖ ὅτι καὶ ταύτην μεταχειρίζεται εἰς τὰς ἐπιστολάς του : «*ἐγὼ δέ, λέγει, εἰ καὶ σοφὸς ἴσως τυγχάνω γενόμενος, ἀλλ' οὐ πάντοτε οὐδὲ πρὸς πάντας ἀττικίζειν προήρημαι*» ². Πρὸς τούτοις προλογίζων εἰς τὰ περὶ τῆς γυναικειᾶς πανηγύρεως τῆς Ἀγάθης ἐξαίρει τὴν σημασίαν καὶ ἀξίαν, ἣν ἔχουσι καὶ αὐταὶ αἱ παιδιαὶ τῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ, λέγων : «*οὐ τὰ σπουδαῖα μόνον αἰρεῖται φιλοσοφία, ἀλλὰ καὶ ὅσα τοῖς πολλοῖς δοκεῖ παίγνια καὶ ἀσπούδαστα*» ³. Τὴν ἐνασχόλησίν του δὲ καὶ περὶ πράγματα «*ἄροητα*», εἰς τὴν ἀλήθειαν τῶν ὁποίων ὁ ἴδιος πολλακίς δὲν πιστεύει καὶ τῶν ὁποίων τὰς αἰτίας, ὡς λέγει, ἀδυνατεῖ νὰ εὖρη, ἀποδίδει εἰς «*τὴν τῆς ψυχῆς πολυπραγμοσύνην*» ⁴, εἰς «*τὸν περὶ πᾶσαν γνῶσιν τῆς ψυχῆς ἀκάθεκτον ἔρωτα*» ⁵.

Ὅτι δὲ σπουδάζων περὶ ταῦτα δὲν ἀποβλέπει ὡς οἱ πρὸ αὐτοῦ εἰς πρακτικόν τινα σκοπὸν, ἀλλ' ἀπλῶς ἐκτελεῖ ἐρευνητοῦ ἔργον, ὡς καὶ ἡμεῖς τὸ ἐννοοῦμεν σήμερον, συνάγεται ἐξ ὅσων αὐτὸς ὁ Ψελλὸς λέγει : «*τὰς μὲν μεθόδους ἀπάντων συνέλεξα, οὐκ ἐχρησάμην δὲ οὐδεμιᾷ τῶν ἀροητοργιῶν... τοσοῦτον ἐκ τούτων συμπορισάμενος, ὥστε εἰδέναι ἔχειν, ὡς ἐστὶ τῶν γινομένων ἔνια, ἀναίτιον τοῖς πολλοῖς τὴν δύναμιν ἔχοντα*» ⁶.

Πρὸς τούτοις ἀναζητεῖ καὶ «*τὰς αἰτίας τῶν γινομένων*», ἀλλ' ἔστιν ὅτε ἐπέχει γνώμην, συνειδώς, ὡς λέγει, ὅτι «*οὐ πάντων τὰς αἰτίας εὖρεῖν ἡμεῖς δεδυνήμεθα, ἀλλὰ διαφεύγει τὰ πλείω τὴν ἡμετέραν διάνοιαν· ἔνθεν ἡ παραδοξοποιία ἔχει τὴν γένεσιν*» ⁷. Πρὸ πάσης δ' ἐρμηνευτικῆς προσπαθείας ἐξετάζει «*αὐτὸ τὸ ἀπλοῦν σημαινόμενον τοῦ δνόματος καὶ ἐπὶ τίνων μὲν ὁ δημώδης λόγος τοῦτο τέταχε, τίνα δὲ εἴληχε τὴν ὑπόστασιν*» ⁸. Οὕτω ἰδίας πραγματείας ἠξίωσε τὰς κοινολεξίας καὶ τὰ δημώδη ρητὰ καὶ τὰς δεισιδαιμονίας τῶν πολλῶν, τὰς ὁποίας καὶ φιλοσόφως ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ·

¹ Scr. min. 2, 173.

² Αὐτ. 2, 159. Καὶ κατωτέρω, σελ. 161 : «*Ἀρκέσει δέ μοι ἡ ἰδιωτεία τῆς λέξεως καὶ τὸ ἀφελὲς κάλλος καὶ ἄτεχρον*». Πρβλ. ὅσα περὶ τῆς «*ἐμφύτου καὶ ἀπανουρήτου γλώττης*» λέγει αὐτ. 2, 75.

³ Κ. Σάθ α, Μεσ. βιβλ. Ε' 527.

⁴ Κ. Σάθ α, αὐτ. Ε' 478 : «*Ἐμοὶ δὲ οὐδὲν τῶν ἀροητῶν διὰ τὴν τῆς ψυχῆς πολυπραγμοσύνην ἠγνόηται*».

⁵ Κ. Σάθ α, ἔνθ' ἄν. Ε' 57 : «*... ὁ περὶ πᾶσαν γνῶσιν τῆς ψυχῆς ἀκάθεκτος ἔρωτος, ἣ παρὰ τῶν ὁμιλούντων ἀνάγκη πεπεικασί καὶ τούτοις ἐμφιλοχωρεῖν*».

⁶ Κ. Σάθ α, ἔνθ' ἄν. Ε' 478. Πρόσθετες αὐτ. Ε' 57 «*λίθοις δὲ καὶ πόαις δυνάμεις μὲν ἀροητοῦς καταμεμάθηκα, τὴν δὲ περίεργον τούτων χρῆσιν μακρὰν ἀποσάμην*».

⁷ Κ. Σάθ α, ἔνθ' ἄν. Ε' 477 κέ.

⁸ Αὐτ. Ε' 532.

«ἢ γε φιλοσοφία, λέγει, καὶ ἐξ ἀκάνθης ρόδα πειράται τρυγᾶν καὶ ἀπὸ πέτρας ἀρύειν ὕδατα»¹. Καὶ τὰ δημώδη ρητὰ ὑπολαμβάνει «φιλόσοφα» «οὐχ ὡς τοῦ δήμου φιλοσοφῶντος, ἀλλ' ὡς τοῦ πρώτως εἰρηκότος ὑψηλότερόν τι ἴσως ἐνθυμηθέντος»². δέχεται δηλαδή ὅτι αἱ γινῶμαι καὶ παροιμίαι ἐκ τοῦ ἀνωτέρου στρώματος ἐξέπεσαν εἰς τὸ κατώτερον στρώμα τοῦ λαοῦ καὶ ζητεῖ ν' ἀνεύρη τὴν ἀρχικὴν τῶν ἔννοιαν, ἔστω καὶ ἂν εἰς τὰς ἀναζητήσεις αὐτὰς ἀκολουθῇ καὶ αὐτὸς τὴν ἀναγωγικὴν ἢ ἀλληγορικὴν μέθοδον.

Θὰ ἐξετάσω κατωτέρω τινὰς ἐκ τῶν ἀκραιφνῶς λαογραφικῶν πραγματειῶν τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ.

Παραλείπω ὅσα οὗτος ἔγραψε περὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ κερατᾶ, καθόσον περὶ αὐτῶν διέλαβε διεξοδικῶς εἰς τὰ τελευταῖα ἔργα του ὁ Φ. Κουκουλές, καταδείξας ὅτι οὔτε ὁ Dindorf οὔτε ὁ Körte οὔτε ὁ Χαριτωνίδης ἐπέτυχον νὰ εὔρουν τὴν προέλευσιν τῆς λέξεως καὶ ὅτι ἡ ὀρθὴ περὶ αὐτῆς ἐρμηνεία εὐρίσκεται παρὰ τῷ Ψελλῷ³.

Τὸ περὶ Βαβουτζικαρίου πονημάτιον τοῦ Ψελλοῦ⁴ δὲν ἔτυχε μέχρι τοῦδε τῆς δεούσης ἐρμηνείας.

Ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Καλλικαντζάρου οὐδεμία ἀμφιβολία⁵. Ὅσα δ' ὁ Ψελλὸς λέγει εἰς ἐξήγησιν τοῦ φαινομένου εἶναι, ὡς νομίζω, ἐπαρκῆ ἵνα κρίνωμεν τὸν βυζαντινὸν λόγιον καὶ ὡς λαογράφον.

Μὴ πιστεῦων ὁ ἴδιος εἰς τὴν ὑπαρξιν τοῦ δαιμονίου τούτου ἀποδίδει τὴν εἰς αὐτὸ πίστιν εἰς τὸν δεισιδαίμονα φόβον τῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ, παραθέτει δὲ τὰς παρατηρήσεις του ἐπὶ ἀνθρώπου τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντός του, ἐπὶ δούλου, τὸν ὁποῖον χαρακτηρίζει ὡς ταπεινόν, ἀμαθῆ καὶ ἐπιρροεπῆ εἰς μυθοπλαστίας. «*Ἦν τις κάμοι, λέγει, ἀνθρωπίσκος, ἀγεννῆς μὲν τὴν ψυχῆν, λογοποιὸς δὲ οὐχ ἡμισια. Τούτω γοῦν οὐ νυκτὸς μόνον, ἀλλὰ καὶ ἡμέρας τὰ τοιαῦτα παρῳφίστατο φάσματα· ἑώρα γοῦν τὸ μὴ ὄν, ὥσπερ ὁ Ὅρεσσης τὰς Εὐθμενίδας· καὶ ἔπλαττε τὸ ἀνύπαρκτον, νυκτὸς δὲ βραχὺ τι*

¹ Κ. Σάφα, Μεσ. Βιβλ. Ε' 536.

² Αὐτ. Ε' 541.

³ Φ. Κουκουλές, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός. Τόμ. Γ' σ. 303 κέ. Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου Τὰ λαογραφικά τ. Β' σ. 187 κέ.

⁴ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Τί ἐστὶ Βαβουτζικάριος. Κ. Σάφα, Μεσ. Βιβλ. Ε' 571 - 572.

⁵ Ν. Γ. Πολίτου, Παραδόσεις σ. 1262 κέ. Ὁ Ψελλὸς τὸν Βαβουτζικάριον σχετίζει πρὸς τὴν βανῶ, ἢ δ' ἐτυμολογία αὐτοῦ κατὰ τὸν Φ. Κουκουλέν, Βυζ. βίος κτλ. τόμ. Α' 1, 153, εἶναι ὀρθή. Ὁ Roscher τὸ ὄνομα Βαβουτζίας ἢ Βαβουτζικάριος συνάπτει πρὸς τὴν λέξιν παποῖσι, τὴν ἐτυμολογίαν δ' αὐτοῦ δέχεται ὁ Ν. Γ. Πολίτης ὡς συναφῆ πρὸς τὰς περὶ ὑποδέσεως τῶν Καλλικαντζάρων δοξασίας (Παραδόσεις σ. 1253).

προβαίνων, εἶτα δειλιάσας ἀνέστρεφε, καὶ τοῖς πολλοῖς ἀνετύπου τὸν μὴ ὄντα Βαβουτζικάριον».

Ὅτι πρόκειται περὶ φόβου προκαλουμένου διήθεν «ἐκ τῶν συμβαινόντων κατὰ τὰς νύκτας τοῦ Δωδεκαημέρου, ἥτοι ἐκ τῶν τότε περιερχομένων μετεμφισμένων»¹ οὐδόλως ἐξάγεται ἐκ τῶν λόγων τούτων τοῦ Ψελλοῦ.

Ὅσα δ' ἀκολούθως οὗτος λέγει εἰς φιλοσοφικὴν ἐξήγησιν τοῦ δεισιδαίμονος τούτου φόβου φανερώνουν βαθεῖαν ψυχολογικὴν παρατήρησιν. «Γίνεται δὲ τοῦτο, λέγει, ἐκ κοινῆς πάθους, σώματος φημί καὶ ψυχῆς· ἡ μὲν γὰρ τῇ ἐμφύτῳ νόσῳ ταράττεται· οἱ δὲ γε ὀφθαλμοὶ τηρικαῦτα τῆς ὀρατικῆς δυνάμεως ἔχοντες, καὶ μὴ καθαρὸν τὸ φῶς ἀκοντίζοντες, ὁ π ἄ σ χ ο υ σ ι ν ἔ σ ω θ ε ν, ἔ ξ ω θ ε ν ὀ κ ο ῦ σ ι ν ὀ ρ ᾶ ν· καὶ τὸ πάθος τοῦτο δαίμων ἐκείνοισι ἐνομισθῆ καὶ ὀνομάσθη». Ἡ ἐξήγησις αὕτη προφανῶς δὲν διαφέρει κατ' οὐσίαν ἀπὸ τὴν διδομένην καὶ σήμερον εἰς τὴν μυθολογικὴν τοῦ ἀνθρώπου ἐνέργειαν, καθ' ἣν σκέψεις καὶ συναισθήματα καὶ πλάσματα τοῦ ἔσωτερου τοῦ κόσμου ὁ ἀνθρώπος τοῦ λαοῦ προβάλλει εἰς τὸν ἔξω κόσμον, τὸν ὁποῖον οὕτω γεμίζει μὲ φάσματα καὶ μορφὰς μυθικὰς, εἰς τὰς ὁποίας δίδει ψυχὴν ἐκ τῆς ψυχῆς του². Οὕτω ἐδημιουργήθησαν καὶ τὰ νυκτερινὰ δαιμόνια, οἷος ὁ Βαβουτζικάριος. Διὰ τὴν τῶρα συμβαίνει ἡ μυθολογία αὕτη νὰ περιορίζεται εἰς τὰς νύκτας τοῦ Δωδεκαημέρου, τοῦτο ζητεῖ ὁ Ψελλὸς νὰ ἐξηγήσῃ λογικῶς· διότι τότε, λέγει, «διὰ τὰς ἀναγκαίας πανηγύρεις νυκτὸς παρ' ἀλλήλους οἱ ἀνθρώποι ἀφικνούμενοι τὸ τε πάθος ὑφίστανται καὶ ἡ τοῦ δαίμονος χώραν ἔχει ὑπόληψις».

Κατὰ ταῦτα ὁ βυζαντινὸς σοφὸς οὐ μόνον ἀπληκρῶν ἐξ ἰδίων παρατηρήσεων εἰδήσεις μᾶς παρέχει, ἀλλὰ καὶ ἐμβαθύνει εἰς ψυχολογικὴν ἐξηγητικὴν τοῦ φαινομένου, ἡ ὁποία εἶναι σκοπὸς καὶ τῆς σημερινῆς λαογραφίας.

Τὸν Μιχαὴλ Ψελλὸν ἀπασχόλησε καὶ ἡ περὶ Γιλλοῦς πίστις. Ἄλλ' ἐν ᾧ ἐν ἀρχῇ τὴν προσδιορίζει μὲ τὰς λέξεις «ἀρχαῖον καὶ πολυθρόνῳ ὄνομα», κατωτέρω δηλοῖ ὅτι παρ' ὅλας τὰς ἀναζητήσεις του δὲν ἀνεῦρε τὴν δαίμονα ταύτην «οὔτε παρὰ τοῖς λογίοις οὔτε παρὰ ταῖς ἀγροτικαῖς βίβλοις τοῦ Πορφυρίου» καὶ καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ περὶ Γιλλοῦς μυθολογία ἀφείλεται εἰς Ἑβραϊκὸν ἀπόκρυφον βιβλίον, ὅπου εἰσάγεται ὁ Σολομῶν «ὡσπερ ἐν δράματι ἀγγέλλων τὰ τῶν δαιμόνων ὀνόματα»³. Ἀναφέρων κατόπιν τὴν κατὰ τοὺς χρόνους του κρατοῦσαν δοξασίαν, ὅτι γοαῖαι μάγισσαι ἔχουν τὴν δύναμιν πετρούμεναι ἢ μεταμορφούμεναι εἰς πτηνὰ νὰ εἰσέρχονται ἀφανῶς εἰς τὰς οἰκίας καὶ ν' ἀναρροφῶσι τὸ αἷμα τῶν βρεφῶν, ἀμφι-

¹ Φ. Κουκουλέ, Βυζαντ. βίος καὶ πολιτισμὸς τόμ. Α' 2, 251.

² Βλ. Στ. Κυριακίδου, Ἑλλην. Λαογραφία. Ἐν Ἀθήναις 1922, σελ. 152.

³ Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. Ε' 572.

σβητεῖ τὸ δυνατόν τῆς μεταβολῆς ἀνθρώπου εἰς ζῶον ἢ ζῶου εἰς ἀνθρώπον καὶ εἰς ἐπίρρωσιν φέρει ἐπιχείρημα ἐκ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης: «ἀπειρεθται γὰρ πᾶσι φιλοσόφοις τῆς φύσεως ἢ μετάβασις καὶ οὔτε θηρίον ποτὲ ἀν ἐξανθρωπισθείη οὔτε μὴν ἀνθρώπος εἰς θῆρα μετενεχθείη, ἀλλ' οὔτε εἰς δαίμονα οὔτε εἰς ἄγγελον».

Ὅθεν καὶ τοῦ δαιμονίου τούτου τὴν ὑπαρξιν ἀμφισβητεῖ ὁ Ψελλός, τὴν δὲ γένεσιν αὐτοῦ πρέπει ν' ἀπέδιδεν εἰς τὸν αὐτὸν δεισιδαίμονα φόβον, εἰς δὲ καὶ τὴν περὶ Βαβουτζικαρίου δόξαν.

Τὴν ἐρμηνευτικὴν του προσπάθειαν ὁ Ψελλὸς ἐπεκτείνει καὶ εἰς τ' ἀφορῶντα τοὺς τρόπους καὶ τὰς μεθόδους τῆς μαγείας καὶ δεισιδαμονίας. Εἶναι γνωστὴ καὶ ἡ περὶ ταῦτα σοφία τοῦ ἀνδρός. Ἡ ἐρμηνευτικὴ, τὴν ὁποίαν δίδει εἰς πράξεις τῆς συμπαθητικῆς ἢ ἀναλογικῆς μαγείας εἶναι ὁρθή: «εἰκὼν δὲ καὶ τύπος διαβιβάζει τὴν ἐνέργειαν τῆς μαγείας πρὸς τὸ ἀρχέτυπον καὶ συντελεῖ πρὸς τὸ δρώμενον καὶ σίδηρος σίζων καὶ ἄψυχος ἤχος μελετηθεῖς· καὶ πρὸς μὲν ἀγώγιμον πρᾶξιν αἴλουρος δύναται, πρὸς δὲ ἄγρυσνον ἢ νυκτερὸς καὶ ὁ νυκτικόραξ»... καὶ ἐπεξηγεῖ: «ἀλλ' ἡμῖν ἀφανὴς ἡ αἰτία· πάντα γὰρ ἄγεται φυσικαῖς ὄλκαῖς καὶ τὰ μὲν τοῖς συγγενέσι προσκλίνεται, τὰ δὲ τοῖς ἄλλοτρίοις βιάζεται διὰ τὴν ἐν τῷ παντὶ σὺμπάθειαν καὶ τὸ τοῦ τόπου διάστημα οὐκ ἐμποδίζει ταῖς διηρημέναις πολλάκις ὕλαις πρὸς τὴν ἐνέργειαν»¹.

Πεπλανημένην ὑπολαμβάνει τὴν πίστιν εἰς τὰς περὶ τοῦ μέλλοντος μαντείας, ὡς καὶ εἰς τὰς ἀρρήτους δυνάμεις, τὰς ἀποδιδόμενας ὑπὸ τῶν πολλῶν «καὶ ζῶις καὶ λίθοις καὶ πόαις», ἐν τούτοις ἀναφέρει καταλεπτῶς καὶ τοὺς μαντικὸς τῶν Ἑλλήνων τρόπους καὶ ὅσα ἡ κοινὴ πίστις ἐκλαμβάνει συλληπτικὰ καὶ ἀσύλληπτα, ἀτόκια καὶ ὄκνυτόκια, αἱματαγωγὰ καὶ ἴσχαιμα, λέγων: «εἴ γε ζητοῖν (καὶ περὶ τούτων) φιλόσοφον οἶμαι δεῖν πρᾶγμα ποιεῖν»². Ἐν τῷ δ' ἐκφράζει τὴν ἀποδοκιμασίαν του κατὰ τῶν χρησιμοποιούντων περιήματα καὶ ἐπωδὰς εἰς ἀποτροπὴν ἀσθενειῶν ἢ κακοποιῶν ζωνυφίων καὶ θηρίων³, δὲν διστάζει νὰ συστήσῃ εἰς τὸν καίσαρα Ἰωάννην ἄλλο δραστηκώτερον μέσον «τάς γε ἀντιπαθεῖς δυνάμεις εἰδὼς κατὰ τῶν λυμαινομένων ἰσχὺν ἐχούσας»: «ὥσπερ ἀναιρετικὸν λοιπὸν φάρμακον καὶ καμπῶν καὶ ἀκρίδων καὶ ἐρυσίβης καὶ τῶν ἄλλων τῶν τὰς ἀμπέλους διαφθειρόντων ἢ διαβοσκομένων τὸ λήιον» ὑποδεικνύει τὴν δημιουργίαν «ἀφανοῦς» περὶ τὴν ἀμπελον «περιτειχίσματος» διὰ τῆς περιφορᾶς τοῦ σώματος ἐχίδνης, ἥτις ὁμως πρέπει νὰ συλληφθῇ κατὰ τὴν ἐπιτολὴν τοῦ ὕδρου, νὰ τμηθῇ ἀπὸ τῆς

¹ Κ. Σάθα, Μ.Β. τ. Ε' 478. 477.

² Κ. Σάθα, Μ.Β. τ. Ε' 57. Πρβλ. Migne, PG, 122, 887 κέ.

³ Κ. Σάθα, Μ.Β. τ. Ε' 57. Pselli Scr. min. 2,130.

γέννος μέχρι τοῦ οὐραίου καὶ νὰ ἐξαρτηθῇ μίτω λεπτῶ¹. Ἡ ἔννοια δὲ τῆς δημιουργίας μαγικοῦ κύκλου πρὸς ἀποτροπὴν δαιμονίων ὑπόκειται παρὰ Ψελλῶ καὶ εἰς ὅσα λέγει περὶ τῶν κατὰ τὸ θερινὸν ἠλιотρόπιον ἀναπτομένων πυρῶν².

Περисπούδαστα διὰ τὴν ἐμφαινομένην ἐν αὐτοῖς ἐρμηνευτικὴν προσπάθειαν εἶναι καὶ τὰ παραδιδόμενα ὑπὸ τοῦ Ψελλοῦ περὶ τῆς ἐν Βυζαντίῳ γυναικείας πανηγύρεως τῆς Ἀγάθης³. Δυστυχῶς, ἐπειδὴ ἀναφέρεται εἰς ἔθιμον γνωστότατον εἰς τοὺς συγχρόνους του, δὲν ἐκτείνεται εἰς πλήρη καὶ συστηματικὴν αὐτοῦ περιγραφὴν, ἀλλὰ φιλοσοφῶν ἐπὶ τοῦ πράγματος ἀνερευθῶς «*τίς μὲν ἢ τῆς πανηγύρεως ὑπόθεσις, τί δὲ δηλοῖ τὸ ὄνομα... πῶς γυναιξὶν ἀνεῖται ἢ τελετὴ, τίς τε ἢ κατὰ τῶν τοίχων γραφὴ καὶ τὰ διάφορα τῶν ἱστουροῦσῶν σχήματα, τὰ μὲν ὅτι κατωρθώκασι, τὰ δὲ ὅτι διημαρτήκασι*» (ξ.ἀ. σελ. 528).

Ἐκ τῶν λεγομένων ὑπὸ τοῦ Ψελλοῦ (σ. 529) συνάγομεν, ὅτι ἡ ἐορτὴ αὕτη ἤγετο τὴν ἐπομένην τῆς πανηγύρεως τῶν Ἑγκαινίων, δηλ. τοῦ Γενεθλίου τῆς Πόλεως, ἤτοι τὴν 12 Μαΐου, ἐλάμβανον δ' εἰς αὐτὴν μέρος γυναῖκες πάσης ἡλικίας. Προσέτι ἐκ τῆς φράσεως «*γυναιξὶ μὲν ἢ τῆς Ἀγάθης παιζέσθω... ἡμῖν δὲ φιλοσοφείσθω τὸ πρᾶγμα*» (σελ. 527) ἐννοοῦμεν ὅτι πρόκειται περὶ ἐορτῆς ὅχι θρησκευτικῆς, ἀλλὰ κοσμικῆς, ἢ ὁποῖα ἐνεῖχε πολλὴ παιδιᾶς καὶ τρυφῆς ἤτοι διασκεδάσεις συνισταμένας εἰς χοροὺς καὶ ἄσματα, ἀλλὰ τῆς ὁποίας τὸν ἰδιάζοντα χαρακτῆρα κατανοοῦμεν ἐκ τούτου, ὅτι τῆς πανηγύρεως μετέχουσι μόνον αἱ ἱστουροῦσαι ἢ ὑφαίνουσαι ἢ ξαίνουσαι τὰ ἔρια διὸ καὶ εἰς τὰ ἔργα τούτων, τὰ περὶ τὴν ἄτρακτον καὶ ἡλακτὴν καὶ τὴν ἱστουρικὴν κερκίδα, ἀναφέρονται καὶ αἱ κατὰ τῶν τοίχων γραφαὶ καὶ ἀναπλάσεις ἤτοι αἱ ἀπεικονίσεις, αἱ καλύπτουσαι τοὺς τοίχους εἰς τὸν χῶρον τοῦ ἐορτασμοῦ.

Ὁ Ψελλός, «*εἰθισμένος, ὡς λέγει, νοερωτέρας ἐπιβολὰς ἐπιβάλλειν τοῖς πράγμασιν*» (σελ. 528), ζητεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ «*τῆς πανηγύρεως τὴν ὑπόθεσιν*» φέρων αὐτὴν εἰς συσχέτισιν πρὸς τὸ ὄνομα τῆς Ἀγάθης, τὸ ὁποῖον ὀρθῶς καταλέγει εἰς τὰ ἐξ ἠθικῶν προτερημάτων ὀνόματα ὑπολαμβάνων δ' αὐτὸ ὡς προσωποποιίαν τινὰ τοῦ ἀγαθοῦ εἰς ὃ,τι ἀφορᾷ τὴν γυναῖκα, δηλονότι τὰ γυναικεῖα ἐπιτηδεύματα, λέγει : «*τὸ ἀγαθὸν καὶ ἐν σώμασι καὶ ἐπιτηδεύ-*

¹ Pselli Scr. min. 2, 130 - 131.

² Migne, PG, 122, 880. Γνωστὴ εἰς τὸν Ψελλὸν εἶναι καὶ ἡ ἀποτροπικὴ τῶν δαιμόνων δύναμις τοῦ σιδήρου (PG, 122, 873), ὡς καὶ οἱ τρόποι, δι' ὧν ἡ μαντικὴ δύναμις μεταδίδεται (αὐτ. 856, διὰ βοτάνης ἢ δι' ἐμπτύσεως τῶ στόματι) ἢ δι' ὧν τὰ δαιμόνια «*ρᾶστα χειροῦται τοῖς περιτώμασι, λέγω δὴ σιέλοις καὶ ὄνωξι καὶ θριξὶ παρὰ τοῦ μαροῦ τῶν γοήτων γένους*» (αὐτ. 869, βλ. καὶ 829).

³ Μ. Ψελλοῦ, [Περὶ τῆς ἐν Βυζαντίῳ γυναικείας πανηγύρεως τῆς Ἀγάθης], Κ. Σάφρα, Μεσ. Βιβλ. Ε' 527 - 531.

μασι φαίνεται... ὄθεν καὶ τὴν βανασίαν ὑποτάξαις αὐτῶν καὶ ὁ χαλκοτύπος γὰρ καὶ ὁ ἔριβάφος πρὸς τὸ ἀγαθὸν τὰς τέχνας ἐργάζονται. Τί οὖν τὸ ἄρρεν τοῦ γένους μόνον προεβέβυσμεν, τὸ δὲ θῆλυ τοῦ τέλους ἀποστερήσομεν; οὐ μὲν οὖν, οὐ μὲν οὖν· ἀλλὰ καὶ αὐταὶ οὐ τὴν ἄτρακτον μάτην ἐλίττουσιν, οὐδὲ τὴν ἡλακάτην ἀνατυλίττουσιν, οὐδὲ τῇ κερκίδι τὴν ἰστοουργικὴν προᾶξιν ρυθμίζουσιν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τι καὶ εἴνεκά του, καὶ τ' ἀγαθὸν ἡ χάριν, ὃ δὴ καὶ ὕμνοισι καὶ πομπαῖς ἑτησίοις γεραίρουσι, πλάττουσί τε καὶ γράφουσι καὶ μονονοῦ σεβάζονται ταῖς τιμαῖς» (σελ. 529 κέξ.).

Αὐτὸ λοιπὸν εἶναι, κατὰ τὸν Ψελλόν, τὸ νόημα τῆς πανηγύρεως: ὁ ὕμνος καὶ ὁ ἔπαινος τῆς περὶ τὰ γυναικεῖα ἔργα ἀρετῆς¹.

Ποῖος ὁ κῶρος τοῦ ἑορτασμοῦ δὲν λέγει ῥητῶς ὁ συγγραφεὺς, ἀλλὰ μᾶς πληροφοροεῖ ὅτι «τὸ ἱερατικὸν γένος οὐκ ἀμύητοι τοῦ πράγματος καθεστῆκασι», δηλ. ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀντιστρατεύετο πρὸς τὴν τελετὴν, καὶ προσθέτει: «οὐδὲ ἀπαξιοῦσι τῶν ἱερῶν, ἀλλ' ὥσπερ ἐν προτεμενίσμασι, τ.ἔ. ἐν τοῖς προθύροις τοῦ ναοῦ, τὰς εἰκόνας ἰστῶσι, καὶ τὰς πύλας τῇ τελετῇ ἀνεώγασιν, καὶ εἴσεισι τὸ γένος ἐν κόσμῳ καὶ τάξει καὶ θεραπεύουσι τὴν γραφὴν καὶ κόσμους τινὰς ταῖς εἰκόσι ἀνατιθέασιν, καὶ ὡς ἐμψύχῳ τῶ ἀπορρήτῳ τέλει προσείασιν, καὶ χοροὺς ἰστῶσι καὶ ἄσματα ᾄδουσι, τὰ μὲν πόρωθεν πεποιημένα, τὰ δὲ αὐτόθεν μουσουργούμενα καὶ ἀδόμενα» (σελ. 530).

Ἐκ τούτων δύναται νὰ συναχθῇ ὅτι τόπος τοῦ πανηγυρισμοῦ ἦσαν τὰ πρόθυρα ἢ τὸ προαύλιον ναοῦ τίνος, τοῦ ὁποῦ ἢ πύλη παρέμενεν ἀνοικτὴ πρὸς προσκύνησιν εἰς τὰς ἑορταζούσας.

Ἀκολούθως ὁ συγγραφεὺς τονίζει ὅτι τῆς τελετῆς δὲν μετέχουσι μόνον «μείρακες», ἀλλὰ «καὶ ὅσαι παρηγηκῦται καὶ ἔξωροι καὶ προεβύτιδες ἀκριβῶς, αἱ δὴ καὶ π ρ ο μ ν ἡ σ τ ρ ι α ι τῆς τέχνης δοκοῦσιν· αὐταὶ τοιγαροῦν καὶ προϊστάνται τοῦ χοροῦ καὶ κατάρχουσι τῆς φῶδης, καὶ τῆς τελετῆς δεικνύουσι τὰ ἐξαίρετα· αἱ δὲ (μείρακες) ἔπονται, ὥσπερ τᾶλλα καὶ ταῦτα μαθητάνουσι καὶ προστετήκασι ταῖς εἰκόσι». Αἱ γοαῖαι δηλαδὴ ἐπιδεικνύουσιν εἰς τὰς κορασίδας τὰς ἐκτεθειμένας ἐπὶ τῶν τοίχων εἰκόνας ἐπεξηγοῦσαι τὰς ἐν αὐταῖς εἰκονιζομένας μορφάς. Εἶναι δ' αἱ εἰκόνας ποικίλαι· ἐδῶ μὲν εἰκονίζεται ἰστός καὶ κρόκη καὶ ὕφασμα, ἐκεῖ δὲ λίνος ξανόμενος μὲ τὴν ἐργάτιδα ἐπιτυγχῶς ἐκτελοῦσαν τὸ ἔργον· ἡμπορεῖς ὅμως νὰ ἴδῃς, λέγει, καὶ ἄλλην πού ἔκαμε λάθος καὶ φαίνεται σὰν κοκκαλωμένη εἴτε διότι δὲν ἐκίνησε σωστά τὴν ἡλακάτην εἴτε διότι δὲν ἑταίριασε καλὰ τὰ μιτάγια μὲ τὸ στημόνι εἴτε διότι δὲν ἐτήρησεν ἴσην τὴν γραμμὴν τοῦ ὑφαινομένου. Δι' αὐτὸ ἄλλη μὲν

¹ Περὶ τῶν γυναικείων ἔργων παρὰ Βυζαντινοῖς βλ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινὸς καὶ πολιτισμὸς. Τόμ. Β' 1, σελ. 232, Β' 2, σελ. 112 κέ. καὶ Θεσσαλονίκης Ἐδσταθίου Τὰ λαογραφικὰ τ. Α', σελ. 427 κέ.

παριστάνεται ὥς νὰ κρατῆται μετέωρος ὑψηλά, ἄλλη δὲ ὡς ἐρριμμένη καταγῆς καὶ μόνον πού δὲν βγάξει φωνὴν διὰ τὸ πάθημά της· ἡ δὲ τιμωρὸς ρίπτουσα ἄγριον βλέμμα παρακινεῖ τὰς μαστιζούσας· ἡ δὲ μαστιζομένη ἀπολοφύρεται καὶ ὁ τρόμος της ἀποτυπώνεται εἰς τὴν μορφήν της· αἱ δὲ κορασίδες πού βλέπουν τὴν εἰκόνα συναισθάνονται τὸν τρόμον της καὶ φοβοῦνται μὴν πάθουν καὶ αὐταὶ τὰ ἴδια.

«*Ἄλλ' ἡ τελετὴ αὐθις ἐπανάγει πρὸς τὰ χαρμόσυνα καὶ ξυμβεβλήκασι ἀλλήλαις τὸ χεῖρε καὶ ἐναλλάξ ἐπὶ θάτερον στρέφονται, ὥσπερ αἱ οραῖραι πλανώμεναί τε καὶ οὐ πλανώμεναι, τὸ μὲν, ὅτι πρὸς ἔω, τὸ δέ, ὅτι πρὸς τὴν ἐσπέραν ἐλαύνουσι, καὶ ὁ ρυθμὸς ἔμμοσος καὶ κατὰ λόγον ὁ ἐπαφὸς*» (ἔ.ἀ. σελ. 531).

Τί νὰ ὑποθέσωμεν τώρα περὶ τῆς γυναικείας ταύτης πανηγύρεως; Ὅτι ἤγετο εἰς τιμὴν τῆς ἁγίας Ἀγάθης δὲν συνάγεται ἐκ τοῦ κειμένου. Καὶ εἶναι μὲν ἐν τῇ περὶ Ψελλῶν διατριβῇ τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου ὁ τίτλος τῆς πραγματείας: *Εἰς τὴν μεγάλην Κυριακὴν, ἑορτὴν τῆς ἁγίας Ἀγάθης, καὶ εἰς τὰς μαθητρίας αὐτῆς*¹, ἀλλ' οὐδὲν τὸ σαφὲς προκύπτει ἐκ τῆς φράσεως ταύτης τοῦ Ἀλλατίου. Διότι ἡ ἑορτὴ τῆς ἁγίας Ἀγάθης, θεωρουμένης προστάτιδος κατὰ τοῦ κεραυνοῦ, ἤγετο τὴν 5 Φεβρουαρίου, ὅτε καὶ λιτανεῖται τοῦ λαοῦ καὶ δεήσεις ἐγίνοντο ἐν τῷ ναῷ αὐτῆς τῷ ἐν τῷ Τρικλόγχῳ τοῦ Ἐβδόμου². Ὅθεν δὲν ἀνῆκεν εἰς τὰς κινήτας ἑορτάς καὶ ἡ προσωνομία αὐτῆς «Μεγάλῃ Κυριακῇ» δὲν ἀρμόζει, οὐδ' ἀναφέρονται μαθητήρια τῆς ἁγίας Ἀγάθης, συμμαρτυρήσασαι μετ' αὐτῆς³. Τοῦναντίον ὁ Ψελλὸς ὀμιλεῖ ἀπλῶς περὶ Ἀγάθης λέγων: «*Γυναίξι... ἡ τῆς Ἀγάθης παιζέσθω*»⁴. «*Ἐγωγε... τὴν τῆς Ἀγάθης κλήσιν κατανεόηκα*»⁵.

¹ Leonis Alatii, De Psellis et eorum scriptis Diatriba. Romæ MDCXXXIV, σελ. 82. Migne, PG, 122, 519.

² Βλ. Μανουὴλ Γεδεών, Βυζαντινὸν ἑορτολόγιον. Μνήμαι τῶν ἀπὸ τοῦ Δ' μέχρι τῶν μέσων τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἑορταζομένων ἁγίων ἐν Κωνσταντινουπόλει. (Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1899), σελ. 69.

³ Καθ' ὑπόνοιαν ἐκφρασθεῖσαν ὑπὸ τοῦ φίλου κ. Μ. Μανούσακα πρόκειται πιθανῶς περὶ δύο διαφόρων πονηματίων τοῦ Ψελλοῦ, μιᾶς ὀμιλίας αὐτοῦ εἰς τὴν Μεγάλῃ Κυριακῇ, ἥτοι τὴν Κυριακὴν τοῦ Πάσχα, καὶ ἑτέρας πραγματείας αὐτοῦ ἀναφερομένης «*Εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς ἁγίας (;) Ἀγάθης καὶ τὰς μαθητρίας αὐτῆς*», τὰ ὁποῖα ἴσως ὁ Ἀλλάτιος συνέφυρεν εἰς ἓν ἔργον.

⁴ Κ. Σάθια, Μεσ. Βιβλ. Ε' 527.

⁵ Αὐτ. Ε' 528. — Δὲν νομίζω καὶ ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχῃ σχέσις τις μεταξὺ τῆς βυζαντινῆς πανηγύρεως τῆς Ἀγάθης καὶ τῆς παννυχίδος, τῆς τελουμένης ὑπὸ τῶν Ρωμαίων γυναικῶν εἰς τιμὴν τῆς Bona Dea, τῆς γυναικείας θεοῦ «*ἦν Ἀγαθὴν ὀνομάζουσιν, ὅσπερ Ἑλληνες*» (Πλουτάρχ. Καῖσ. 9. Ρωμαϊκά 20). Αὕτη ἐλατρεύετο μὲν ὑπὸ τῶν γυναικῶν, καὶ δὴ κατ' αὐστηρὸν ἀποκλεισμὸν τῶν ἀνδρῶν ἀπὸ τῆς ἑορτῆς, ἥτις ἤγετο τὰς πρῶτας ἡμέρας τοῦ Δεκεμβρίου, ἀλλ' αἱ δύο ἑορταί

Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπίθανον ὅτι τὸ ὄνομα εἶναι ἀπλῶς δηλωτικὸν τοῦ γένους, δηλ. τῆς ἐργαζομένης γυναικός, ὡς ἐν τῶν κοινῶν γυναικείων ὀνομάτων κατὰ τοὺς μέσους χρόνους, ὡς εἶναι σήμερον τὸ τῆς Μαρίας, ὅταν εἰρωνευόμενοι τὴν ἀνέχειάν μας λέγωμεν : δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ Μαρία, δηλαδή ἡ ἀνύπαρκτος ὑπηρέτριά μας.

Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, δύναται νὰ θεωρηθῆ βέβαιον ὅτι πρόκειται περὶ λαϊκῆς γυναικείας ἐσορτῆς, ἢ ὁποία ἔχει τὸ ἀνάλογόν της εἰς τὴν γνωστὴν ἐσορτὴν τῶν Γαλλίδων μοδιστρῶν, τῶν *Caterinettes*, μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἡ βυζαντινὴ ἐσορτὴ ἀφεῶρα γενικῶς εἰς τὴν γυναικείαν χειροτεχνίαν καὶ ἦτο ὡς ἐκ τούτου ἐσορτὴ τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν γυναικῶν τῆς λαϊκῆς τάξεως. Πιθανὸν καὶ ὅτι αὕτη ἐτελεῖτο εἰς τὸ προαύλιον τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Ἀγάθης.

Πῶς δ' ἀράγε πρέπει νὰ ἐξηγήσωμεν «τὴν κατὰ τῶν τοίχων γραφὴν καὶ τὰ διάφορα τῶν ἱστορουγουσῶν σχήματα, τὰ μέν, ὅτι κατορθώασι, τὰ δέ, ὅτι διημαρτήασι», κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Ψελλοῦ :

Ἡ ἐκπαίδευσις εἰς τὴν ἱστορυγίαν καὶ τὴν ἐν ὑφάσμασι ποικιλικὴν τέχνην ἐγένετο πρωτίστως κατ' οἶκον παρὰ τῆς μητρὸς, ὡς τοῦτο ρητῶς ὁ Ψελλὸς ἀναφέρει διὰ τὴν θυγατέρα Στυλιανήν, ἣτις «ἄρτι παρὰ μητρὸς ἐμβιβαζομένη πρὸς τὴν ἐν ὑφάσμασι ποικιλικὴν τέχνην καὶ πρὸς ταύτην μυσταγωγουμένη καὶ χειραγωγουμένη οὐ πολλῶν ἐδεήθη τῶν ἡμερῶν, ... οὐ παιδευτρίων πλειόνων, οὐχ ὁδηγῶν ἐμπείρων οὕτω τάχει φύσεως τῶν διδασκομένων ἀντελαμβάνετο...»¹. Ἄλλ' ἀκριβῶς εἰς τοὺς λόγους τούτους τοῦ Ψελλοῦ ὑπονοοῦνται «παιδεύτριαὶ καὶ ὁδηγοὶ ἔμπειροί» διὰ τὰς ἥτιον εὐμαθήτους κορασίδας, καὶ πιθανῶς ὡς τοιαῦται πρέπει νὰ νοηθοῦν αἱ προμνήστριαί τῆς τέχνης, αἱ προϊστάμεναι τοῦ χοροῦ καὶ τῆς τελετῆς κατὰ τὴν πανήγυριν τῆς Ἀγάθης. Ὅ,τι ὁμως παριστάνεται εἰς τὰς ἐκτεθειμένας κατὰ τῶν τοίχων γραφάς, μόνον ὡς σκηναὶ συμβαίνουσαι ἐν ἐπαγγελματικῶ σχολείῳ δύνανται νὰ νοηθοῦν. Θὰ ὑπῆρχον δηλαδή σχολεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα προσερχόμεναι ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας αἱ κορασίδες ἐδιδάσκοντο ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν διδασκαλισσῶν τὴν χρῆσιν τῆς ἡλακᾶτης καὶ τῆς κερκίδος· ὡς δ' εἶναι πιθανώτατον, ἢ ἐν αὐτοῖς διδασκαλίαι θὰ ἐφήρμοξε τὰς

εἶναι προφανῶς κατὰ βάσιν διάφοροι. Σχέσις χρονολογικὴ θὰ ἡδύνατο ἴσως ν' ἀναζητηθῆ εἰς τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἐσορτὴ τῶν Ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ τῆς *Bona Dea*, τοῦ κειμένου εἰς τὴν κλιτὴν τοῦ Ἀβεντίνου ὑπὸ τὸν λεγ. *saxum sacrum*, εἰς ὃν ἐπίσης ἀπηγορεύετο ἡ εἴσοδος εἰς τοὺς ἄνδρας, ἦγετο τὴν 1ην Μαΐου, ἀλλὰ διὰ τὴν βυζαντινὴν πανήγυριν ἐννοοῦνται σαφῶς τὰ ἐγκαίνια τῆς Πόλεως (βλ. G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München 1912, σελ. 217 καὶ Eugen Fehrle, *Die Kultische Keuschheit im Altertum*. Giessen 1910, σελ. 126.

¹ Κ. Σάφρα, Μεσ. Βιβλ. Ε' 66.

συνήθεις και εις τα σχολεία των Ιερών γραμμάτων μεθόδους, ήτοι τὰς μαστιγώσεις δια πάσαν παράλειψιν ή άδεξίαν χοήσιν των οργάνων τής τέχνης.

Έκ πραγματείας του καθηγητου Πάνου Κρητικού, δημοσιευθείσης εις τον ΙΔ' τόμον τής Λαογραφίας με τον τίτλον «Τὰ σκολεία τής άρτσας εις τήν Πάτμον» μανθάνομεν, οτι οχι προ πολλών έτων εις τήν ελληνικήν αυτην νήσον του Αίγαίου ύφίσταντο ειδικά σχολεία, εις τα όποια φοιτῶσαι αί κορασίδες άπ' αυτου του ήου έτους τής ηλικίας των έμάνθανον υπό τήν καθοδήγησιν και έποπτείαν τής «δασκάλας» τὸ πλέξιμον, με τὸ όποιον συν τῷ χρόνω θά έσχηματίζον τήν προϊκα των. Κατά τήν περιγραφήν ή δασκάλα αυστηρά και άμειλικτος έρρῦθμιζε κάθε λόγον και κάθε κίνησιν των μαθητευομένων τιμωρούσα με τήν ράβδον πάσαν τυχόν άστοχίαν ή παρεκτροπήν των.

Δέν είναι λοιπόν άπίθανον τοιαυτα ειδικά δια κορασίδας σχολεία να ύπῆρχον κατά τους χρόνους του Μιχαήλ Ψελλου έν Κωνσταντινουπόλει, αί δέ εικόνες αί ύπ' αυτου άναφερόμεναι κατά τήν πανήγυριν τής 'Αγάθης ν' άποδίδωσι σκηνάς εκ των εις τα σχολεία ταυτα τελουμένων. "Οτι δ' οι μαθητευόμενοι έπανηγύριζον έν Κωνσταντινουπόλει είναι και άλλοθεν γνωστόν. Οθτως οι διδασκόμενοι τήν τέχνην των νοταρίων μετημφιέζοντο κατά τήν έορτήν των άγιών Νοταρίων (τήν 25 'Οκτωβρίου) και περιήρχοντο τὰς οδοὺς θέαμα γιγνόμενοι ¹.

Γυναικεία πανήγυρις είναι γνωστή ως τελουμένη κατά μεταγενεστέρους χρόνους έν Φαναρίῳ τής Κωνσταντινουπόλεως τήν 11 'Ιουλίου, έορτήν τής άγίας Εὐφημίας. Κατά τον Μανουήλ Γεδεών «ὁ ναὸς ήτο άπό πρωίας μέχρις έσπέρας άνοικτός. Αί γυναίκες άγοράζουσαι βελόνας άπό των έφημερίων του ναου διεπέρων αυτὰς άπό του περιβάλλοντος τὸ λείψανον ύφάσματος. "Ελεγον δέ οτι «θά πάμεν να προσκυνήσωμεν τήν δασκάλασαν» ².

Τὸ έθιμον συνεχίζεται έν 'Αθήναις, εις τον συνοικισμόν Νέας Χαλκηδόνας, όπου εκτίσθη υπό των εκ Κωνσταντινουπόλεως προσφύγων ναὸς τής άγίας. Κατά τήν παράδοσιν ή 'Αγία «ήταν μοδίστρα και δι' αυτὸ κατά τήν έορτήν της οι επίτροποι μοιράζουν στον κόσμο βελόνες» ³.

Ός γνωστόν, ή έρμηνευτική προσπάθεια του Μιχαήλ Ψελλου έστράφη και περι άλλα τινά, ως εις τήν φωνήν τήν λέγουσαν «Σήμερον τὰ άγια κόντουρα και αυριον ή 'Ανάληψις», «Πρὸς τὸ ἴδε και τὸ εξέστημεν», τὸ «ὅτι έφθασεν» ⁴, αί δ' εξηγήσεις των παρ' ήμιν άστειών λόγων ⁵ είναι ή παλαιο-

¹ Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, τ. Α' 1, 95.

² Μ. Γεδεών, Περί των μεγαλοπρεπέστερων έν Κωνσταντινουπόλει τελουμένων Ιεροκοσμικών πανηγύρεων. Λαογραφία ΙΓ' 237.

³ Κατ' άνακοίνωσιν Ν. Ψάλλη, Κωνσταντινουπολίτου.

⁴ Κ. Σάθια, Μεσ. Βιβλ. Ε' 532 - 541.

⁵ Αὐτ. 541 - 543.

τάτη συλλογὴ δημοδῶν παροιμιῶν μετὰ θεολογικῆς ἐρμηνείας, εἰς ἣν ἠκολούθησε σειρὰ ὄλη τοιούτων συλλογῶν.

Προσέτι ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ἔγραψε περὶ ὀμοπλατοσκοπίας καὶ οἰονοσκοπίας, περὶ ἐνεργείας δαιμόνων, τίνα περὶ δαιμόνων δοξάζουσιν Ἕλληνες, περὶ λίθων δυνάμεων κλ. ἔργα ἀξιόλογα διὰ τὰς περιοχόμενας εἰς αὐτὰ λαογραφικὰς εἰδήσεις.

Ἐξ ὧσων εἵπομεν καταφαίνεται, ὅτι δικαίως ὁ σοφώτατος καὶ ὑπέριμος Ψελλὸς θεωρεῖται ὡς ὁ πρῶτος λαογράφος τῶν μέσων χρόνων διότι δὲν ἠρκέσθη ν' ἀσκήσῃ παρατήρησιν ἐπὶ τοῦ βίου τοῦ λαοῦ, ἀλλ' ἐζήτησε καὶ νὰ κατανοήσῃ καὶ ἐρμηνεύσῃ τοὺς λόγους, τὰς δοξασίας καὶ τὰ ἔθιμα τῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ καὶ ἐνεβάθυνεν εἰς τὴν λαϊκὴν ψυχὴν, ὡς καὶ ἡμεῖς προσπαθοῦμεν νὰ κάμωμεν σήμερον.

Γ. Α. ΜΕΓΑΣ